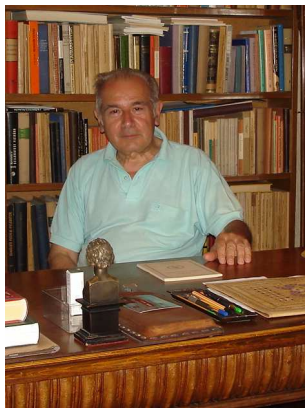

A természettudomány tanítása és az értelmiség helyzete; társadalmi-filozófiai kitekintés

Wiedemann László

Esszészerűen fejtünk ki néhány fontosnak ítélt kérdést, eközben a fizikára szorítkozunk. Segítésgül hívunk jelentős embereket gondolataik közlésével. Ezzel fejezzük ki azt az igyekezetet, hogy célirányos legyen a tanulmány, a szépet és aggodalmat egyaránt közvetítse, nem pártatlanul, nem a hamis tárgyilagosság sine ira et studio jelmondatával. Így azután lehet, hogy ellenérzést vált ki mindjárt induláskor.

Fizikát tanítani szükséges: nem így, mindenki számára kötelező. Axiomatikus gondolkodásra nevel és az empiria fogalmi úton való feldolgozására, ezáltal az axiomatikus kép bővítésére. Ezen keresztül világképet formál és hordoz. Ily módon csatlakozunk a görög gondolkodáshoz, mely egész Európa kultúráját határozta meg a szellem terén. Rendkívüli nevelő ereje van: önálló gondolkodásra és ítéletalkotásra sarkall, fegyelmezett gondolkodást kíván és könyörtelen az igazságra törekvésben. Sokszor kínosan érinti művelőit, mert megmutatja az ember határait e tekintetben. Tehát igazi katarzist hoz létre. Ez viszont átvezet a morál területére, így az igazi emberi tartást revelálja és mindig aktualizálja. Tudomásul kell venni egy szellemi hierarchiát, erre is tanít a fizika. A tudást és az arra való képességet nem lehet demokratizálni, vannak az emberben szintek, ezt tudomásul kell venni. Sem a fennhéjázást, sem az értelmetlen alázatosságot a tudomány nem kedveli. A tanításban nem kívánatos sem az infantilis játékosság és egyszerűsítés, sem a darabos, krakéler humor. Szellemesen fogalmaz Einstein mikor úgy nyilatkozik, hogy „Egyszerűsítsük le a tudományos magyarázatokat amennyire lehet, de annál jobban semmiképpen”. A fizika tanításakor rá kell mutatnunk, hogy adott helyzetnek vagy problémának sok megközelítése lehetséges – nem feltétlen egymáshoz hasonló utak ezek – de csak néhányal kell foglalkozni, mert előállhat a konfúzió, kiábrándulás, egy szétziláló szkepticizmus. Aquinói Szt. Tamás mondja egy helyen, hogy valahol le kell zárni a gondolkodást, hogy újult erővel ismét újat nyissunk meg. A lezárás biztonságot, nyugalmat, referenciát ad.

A Fazekasban kezdődött...

Tömeges viszonylatban nagyfokú az érdektelenség a természettudományok iránt. A kontemplatív gondolkodáshoz az intellektuson kívül erő, szívósság kell. Jelenleg inkább a túlzott öntudat az uralkodó impertinens dikciók kíséretében. Az anyagi sikeréhség már a tanulókorban mákonyos vonzerővel hat, hiszen a pusztán sikeres embert, a sikert morális címkével látták el. A másik oldalon viszont ott állnak a kiugró tehetségek, éppen e tanulmánykötet szerzői. Micsoda polarizáció és vészterhes – avagy felemelő paletta! Talán túlzott lett volna, hogy a hatvanas években olyannyira szorgalmazták a természettudományos nevelés fontosságát? Ebben a tudományosan ernyedte légkörben, mint a gyom, most mindenhol felüti fejét az áltudomány, melyet a média válogatás nélkül kínál. Sorra jelennek meg feltalálók és ez egészen elmegy odáig, hogy a relativitáselmélet hamis kritikái is megjelennek a nap szenzációjaként, hogy a következő napon már kétes találgatásokba bocsátkozzanak a Vatikán jövő politikájáról. A mostani helyzet e vonatkozásban új kihívás elé állítja a természettudományos oktatást. Fel kellene lépni az áltudományos megközelítésekkel szemben. Az általános fizikai felvetéseket kellene talán fékezni és az átlátható problémákat mélyebben analizálni a tanításban és a médiában is. A remény nem sok; minden kiforrasztja magát. Az áltudománnyal szemben alkalmazható egy találó megvilágítás: Ha valaki érdemben akar kritizálni, hiteles csak akkor lesz, ha úgy elmélyed és úgy érti a hibásnak tartott tárgyat mint maga annak kidolgozója. Más ügy kapcsán találóan fogalmaz Weizsäcker, mikor így nyilatkozik: „de az ellentmondás (vagyis a kritika) csak akkor lesz termékeny, ha megértettük azt, aminek ellentmondunk. És hogyan érthetném meg, ha nem ragadom meg a vezető kezét és nem követem?”. Vagyis meg kellene érteni teljességgel a relativitáselméletet, hogy ily módon – és az egyetlen lehetséges módon – fölfedjem hibáit. De hát Einstein zsenijével képes azonosulni egy lépten-nyomon található áltudós? Mindamelllett a mai napig egyetlen kísérleti bizonyíték sincs, mely ellentmondana az elméletnek. Az áltudományok térhódítására felfigyeltek tudományos körökben is. A Budapesti Műszaki Egyetem tanszékein szerveztek egy konferenciát – szkeptikus konferencia névvel – mely jó elmeállással és erélyesen lépett fel a hazai áltudományos törekvésekkel szemben.

Említhető még egy új kihívás. Ez ugyan inkább csak felerősödött. A természettudomány nyelvi megjelenítése ez. Mint szemantika, általános ismeretelméleti kérdést vet fel. A maga élességében Wittgenstein elemezte. A nyelvi megformálás behatárolja az ismereteket, elvet és kiemel. A fizika ugyanis fogalmakat alkot. Ezeket az empiria segítségével összeköti, végül ezeket egzakt módon kodifikálja a matematika segítségével. Valóban, a természettudományban az emberi zsenialitás a fogalomalkotásban jelentkezik, ami egyben a valóság panorámájának éles és drasztikus lehatárolása; a véges, de világos analízisért fel kell áldozni a teljességet, ami így csak illúzió. Az oktatásban és a tudományban a nyelv szent, szinte minden azon múlik, nem a matematikai képleteken. Ezért elítélendő az is, mikor szlengekben, félszavakban és sokat mondó, de értelem nélküli utalásokban folyik az adott probléma kifejtése, tanítása. Mint pl. így: „Newton nem az a fickó volt” vagy „Tudod, mi van?”. Sokan tanárok híjával vannak az elokvenciának, másrészt egy vidám beavatottságot sugallnak és nem utolsó sorban érvényesül valamilyen sajátos deheroizálás, amit epigonként élnek meg, mert a tudományban is, mint valami divat jelentkezik ez. Valójában titkolt, felfokozott becsvágy húzódik meg mögötte.

Az elemzés egy lehetséges újabb lépcsője

A pedagógia mint példamutatás, az általa közvetített értékekkel fejt ki hatását. A tanár személyének vonzása felerősödik az állandó együttlétben. A társadalom részéről mutató hatás is sokban a nevelés színterén manifesztálódik.

De mi az, ami fenyegethet innen? Egy összhatás éri a tanítványt - nem csak a fizika részéről. Az értékek közvetítésében és megítélésben jelentkezik egy reduktív folyamat; szinte mindent egyre felfűzni és abból eredeztetni a többi. Manapság az anyagiak felértékelődése ez, egyensúlyvesztés. Minden transzcendens tudatos kiiktatása, sőt karikírozása. A média kerül minden transzcendenciát, az életnek pusztán anyagi vonzatok szerinti szemlélete nihilizmusba torkollik. Ennek jelei az elszürkülés, a nem kizárólag a pénzzel és a rokon sikerrel összefüggő törekvések karikírozása, a közöny, az általános agresszió, együtt az unalommal és a céltalansággal. Eredménye a tompaság és kiszolgáltatottság. Hogy az ilyen tendenciák valóságos veszélyt rejtjenek és fel kell, hogy ismerjük, idézzük meg néhány gondolat erejéig a jelentős spanyol filozófust, Ortega Y Gasset alakját, aki 1929-ben írt híres filozófiai művében már felfestette az európai kultúra ilyen tendenciáit. Végülis nem pesszimista, átmeneti jelenségként értékeli ezeket. Többek között így ír: „A tömegember pszichológiai diagramjában meghúzzuk az első két vonalat: feljegyezzük vágyainak sőt személyiségének korlátlan mohóságát és a tökéletes hálátlanságot minden iránt, ami léte könnyebbségét lehetővé tette számára. – A tömeg elkényeztetett gyermekként él. Az elkényeztetettség a vágyak szabadossága és az az érzés, hogy neki mindent szabad, de ő semmire sem köteles.” A tudományon belül viszont az általános műveltség, a kultúra jegyében kell felemelnünk szavunkat a szakbarbár törekvések ellen. Így ír tovább Ortega: „A tudós minden nemzedékben, mivel munkája körének a szűkítésére kényszerült, mind jobban elveszítette kapcsolatát a tudomány többi részével, a mindenség egyetemes interpretációjával, pedig egyedül ez érdemesít az európai tudomány, kultúra, civilizáció nevére. A szaktudósnak a politikában, a művészetben, a társadalmi tudományban vad, egészen tudatlan nézetei vannak, de önhittent, kétely nélkül hangoztatja ezeket.” Elég világos és megrázó szavak. Ezek hatására ide kívánczok néhány improvizáció. Az előbbieket szerint a tömeg viszonylatában jelentkező elidegenedésnek egy forrása az Én túlzott fontosságának a hite, ugyanakkor egyfajta neurotikus félelem, hiszen hiányzik minden magasabb referencia. Az ateizmus szabadságáért erősen meg kell fizetnie. A másik emberhez való közeledéskor, ügyei iránti érdeklődéskor a válasz-szlogen ilyen: „semmi köze hozzá”. Ez nem igaz, igenis van közöm hozzá, éppen egy magasabb összetartozás jegyében. Hasonló a helyzet a rosszul értelmezett liberalizmussal is. A szabadság mámorában azt mondja; azt teszek, amit akarok, azt választom, amit akarok, de azt sem tudja, mit akar, legalábbis megokolni nem. Ismét előttünk áll a pedagógia felelőssége. De Ortega tudósokról vallott felfogásáról is improvizálhatunk. A tudományos foglalatosság végül is derűs és biztatón problematikus a tudományon belül, hiszen azt kell tenni, hogy a matematika szabályai szerint az eddig problematikus helyzeteket beillesztjük az axióma-rendszerbe. A merő tudományos stílus primitív és önfeledten belterjes, önelégült, az irodalmi elokvencia hiányzik. Tele

A Fazekasban kezdődött...

van megfellebbezhetetlen állításokkal. Az axióma-rendszer birtoklása a belső béke hordozója, így pótolva az irreálisnak ítélt transzcendenst. E tudós irrealitás legszebb virága, hogy lelki terápia is, mert jó a lehatároltság, jó otthon lenni. S ha mégis szűk a keret, akkor jön a panacea, a gyógyír: „de majd mindent megtudunk egyszer”. Így ismét helyreáll a pozitivista-ateista egyensúly. De tisztelgünk más tudós nagyságok előtt, ahol a tehetséget nem a publikációk sokaságával mérik, s ahol látni a tudós és aggódó kitekintést az általános emberire, más szellemi mozgásokra. Ismét fülünkbe csengenek Ortega veretes szavai: „kapcsolat a mindenség egyetemes interpretációjával”. Nagy példa lehet Planck és Heisenberg és pl. Becker, akinek ragyogó irodalmi stílusa volt fizikai kérdések kifejtésében, és nem az ismeretterjesztés fokán.

Az értelmiségről

A pedagógus általában a szellem embere, általában értelmiségi ember. Az értelmiség, történeti kialakulását követően is a létmód egy csapását, egy utat jelent, egy szemléletet, vagyis ismét nem a teljességet, ismét lehatárolást, magasabb korlátozottságot. S ez a társadalmi réteg vállalkozik a tudás továbbadására, ami megint csak szemléletbeli arányeltolódásokat involvál. De nincs másképp, nem lehet.

Hasznos ha néhány gondolat erejéig szemügyre vesszük az értelmiséget, mint társadalmi alakulatot, hiszen a mai tanár és tudós innen eredezteti magát. Már Sokratesnek és Plátonnak kialakult képzetek vannak. Az ilyen emberrel kapcsolatban Pláton teóriáról és askézisről beszél. A teória görögül látomást jelent. Tehát az ilyen embert valami átfogás, intuitív előrelátás, megézés vezeti, ugyanakkor az askézis morális oldala e jellemnek. A gondolkodás fegyelmeztségében rejlik az askézis, a valamiről való lemondás önfegyelme. Ezt a vonalat továbbvisszük. Az askézis még más oldalról egyfajta magatartást is kifejez: az azonnali cselekvéssel szemben lehetővé teszi az ítéletet s ezzel az állat módján való reagálás helyére az emberi cselekvést helyezi. A teória mindig askézis, gyakran örömteli. Az askézisnek van egy ilyen felhangja is: valamit kerülnöd kell, hogy megnyerj egy másik dolgot. A kortárs értelmiség meghatározások érdekessége, hogy nagy mértékben Sokrates ihletettségtől. E szerint e típus jellemzői az önmagához való hűség, az örök értékek önzetlen szolgálata, az értelemnek és igazságnak önértékként való kezelése s elhatárolása az eszköz-értékektől. A sokratesi típusú értelmiségit éppen ezért szembeállítják a politikussal, a gyakorlat emberével. A francia Le Goff komoly értője az értelmiségi típusnak. Szerinte az érett középkorban, Nyugaton a XII-XIII. században válik le az értelmiség az Egyháztól, kialakul egy világi értelmiségi réteg. Ezt nevezik klerikusnak, semmi köze a klérus fogalmához. A klerikusok alkotják Le Goff szerint az első tanítói réteget. A többféle definíció közül Goff meghatározása fogadható el; a klerikus iskolamestert jelent. Az ő számukra a tudomány még önmagában nem lehetett cél. De a humanizmus évszázadaiban már differenciált szinten jelentkezik ez az értelmiség. A kutatók szerint az itáliai humanizmus nem egy képviselőjére a belterjes irodalmiaskodás, az élet „muzeális” szemlélete a jellemző. Petrarca költői életművében is fellelhetők ennek az esztetizáló humanizmusnak az elemei.

A reneszánsz nagy változást hozott. Ami akkor kialakult, az lényegében korunkban is érvényes. Megjelent az egyéniség, a szubjektum, vagyis akinek életmenetét önreflexiói határozzák meg. Ez átjárja a nevelés és tudomány területeit. Erre vonatkozóan mély elemzéseket olvashatunk a XIX. század egyik legnagyobb történésze tollából; Jacob Burckhardt ő, a baseli egyetem professzora. Őt követte székében Nietzsche. Burckhardt így ír: „A középkorban a tudatnak mind a két része – a világ felé való és magának az embernek belseje felé irányuló része – mintegy közös fátyol alatt nyugodott álmódva vagy féléberen. Az ember csak mint faj, nép, testület, család, vagy az egyetemesnek valamely más alakjában ismert magára. Itáliában lebbenti félre először a levegő ezt a fátylat: az emberek tárgyilagosan kezdik megfigyelni az államot és e világ minden dolgát, és úgy is bánnak velük; ugyanakkor azonban teljes erejével feltámad a szubjektív elem, az ember szellemi egyéniség lesz és így ismer magára. Így támadt föl egykor a görög a barbár ellen, az arab a többi ázsiai fajbeli ember ellen.” E korszak egyben a kényurak hatalmának virágzását is jelenti Itáliában. Megdöbbenve halljuk Burckhardtól hogy „a politikailag közömbös magánember az ő részint komoly, részint műkedvelői foglalkozásaival valószínűleg a XIV. század e kényuraktól kormányzott államaiban lépett föl először teljesen kialakultan. Leginkább a számkivetés jár együtt azzal a sajátsággal, hogy az embereket vagy megőrli, vagy a legnagyobb mértékben kialakítja: az emberek ezrei hagyták el szülővárosukat, mert politikai vagy gazdasági állapotuk elviselhetetlenné lett.”

Érdekesen elemzi a kialakuló tudományok irányait és a hanyattatásokat. E tudományok itáliai talajon ókori gyökerekből nőttek ki. „Nem szabad végül elfelejteni, hogy a domonkos rendiek, mint inkvizítorok kevésbé egyenletesen fejthették ki hatalmukat Itáliában, mint északon... A pusztaság természetkutatásánál sokkal külön dolgok megeshettek. Mikor azonban a XV. században az ókor nagyon az előtérbe került, a régi rendszeren ütött rés minden világi kutatásnak közösen javára vált, csak hogy a humanizmus magához ragadta a legjobb erőket, és ezzel a tapasztalati természetismeretnek bizonyára kárára volt. Mindazonáltal a XV. század végének Itáliája Paulo Toscanelli, Luca Pacioli és Leonardo da Vinci révén kétségtelenül az első népe volt Európának a matematika és a természettudomány terén.” Az értelmiség megítélését bonyolítja Burckhardt-nak egy alapvető észrevétele, mely máig érvényes. Mindenképpen ide kínálkozik; a reneszánszt, benne a létrejött értelmiséget a jövő távlataiban ítéli meg: „A nagy esemény lényege abban van, hogy az Egyház mellett, amely addig összetartotta a Nyugatot, egy új áramlat keletkezik, amely Itáliából jövet szétterjed és minden nagyobb műveltségű európaira nézve az élet lélegző köre lesz. A legsúlyosabb kifogás, amely ellene tehető, az, hogy népietlen, hogy vele együtt lesz szükségszerűvé egész Európában a műveltek elkülönülése a műveletlenektől. Ez a kifogás azonban teljesen értékét veszíti, amint meg kell vallanunk, hogy még ma sem tudunk ezen változtatni, noha a jelenséget tisztán látjuk. És az elkülönülés azon felül Itáliában korántsem annyira rideg és könyörtelen, mint egyebütt.” Megdöbbenő észrevétel és most is igaz, mondhatnánk törvényszerű, hiszen minden probléma megközelítése, maga a problémafelvetés, a nyelvi kultúra és ennek összeszövődése az adott problémával és élethelyzetekkel, az értelmiséget teljesen elválasztja a differenciálatlan gondolkodástól, a merő praktícizmustól és a műveletlenek körében sokszor tapasztalható durvaságtól.

De a helyzet mégsem ilyen egyszerű, mert az értelmiségi létmód nem szükségképpen jelenti a morális Jót, s ez egyben belül hordozott tragédiája is ennek a társadalmi rétegnek. Hogy valaki ide bekerüljön, nem szükségesek előjogok, nem szükséges származás, egészen más, intellektuális szelekció útján juthat be e kasztba. A fenti észrevételek az elidegenedést is magukban hordozzák. Vízióinkban megjelenik egy Dante-i hierarchia, egy új, reformált keresztény univerzalizmus, ahol e különvált, majdnem ellenséges rétegek egy isteni hierarchiában élnének egymásért és nem egymás ellen. De a modern ember ateizmusa még erős – ahol Isten helyett az Én áll – és nincs megállás, a méregpoharat ki kell inni, itt Európában.

Az előbbieken megállapítottunk egy formulát, az értelmiségi tudat két jellemzőjét: teória és aszkézis. Nem lehet érdektelen az aszkézis attitűdjét tovább boncolni. Nietzsche világosan kifejti az aszkézis arisztokratikus eredetét; önuralmat az uralmon lévőkől kívánnak, szerénységet azoktól, akiken uralkodnak; akik a szigorú lemondást bemutatják, társadalmilag legtöbbször az előkelő osztályból származnak. De az előkelő osztály, a történelmi nemesség mára etikailag kivetszett. Talán az értelmiség valósíthatja meg a kontinuitást. Weizsäcker továbbviszi ezt az okfejtést és azt mondja, hogy az európai kultúra kezdetein a nemességnek döntő része volt ennek kialakításában az Egyházzal egyetemben. A nemességre vonatkozóan kijelenti, hogy a fejlett kultúrák hordozója és ismérve az uralkodás és szolgálat ethosza, mikoris a rangsor elvét tudatosítják, midőn a jobb uralkodik, s hogy továbbra is uralkodjék, továbbra is jobbnak kell bizonyulnia. Így ez állandó versenyt jelent egymás között, hogy a jó jobb legyen. Lényegében ez a morális imperativusz is görög örökség, a híres kallokagathia-tan része, mely a szépet, az igazat és a jót közös metafizikai gyökerekből származtatja. De a belső erők kimerülnek és az uralkodás és szolgálat ethoszának hordozói hiteltelenné válnak. A nemesség pogány örökség; ez fullad dekadenciába. A rárétegződött és uralkodóvá vált kereszténység viszont szellem. Kereszténység és természetes nemesi világ összeegyeztethetetlen. A középkor fedezi fel ezt a kontroverziót, az újkor radikálisan szakít mindezekkel. De, hogy a középkori kezdetekben a kereszténység képes legyen e pogányságra hatni, kompromittálni kellett magát. Az egyházi fejedelmek hűbéresek lesznek s a püspökök nemesek, nemes emberként éreznek és cselekszenek. Ebben a feszültségben századokon át az értelmiségi ember szinte egy külön kaszt, de részben azonosuló kaszt és nem lehet csodálkozni azon, hogy torzóként magában hordozza a nemes ember arcélét is, de egy szent karizmatikus vonásait is. Valójában az ideál megmaradt, a nemesi létforma vonzó ereje, a kallokagathia szerinti, morálisan kvalifikált létforma képzete, mely a mindenkori felfelé törekvők eszménye lehet, s ezért, az újonnan érkezők – mind a klerikusok és a humanista értelmiség – számára nem csak mint a tudatban lefojtott torzó, melyhez az irigység tapad, hanem motiváló tényezőként, ideálként is megjelenik. Sőt, az emberek egymásközi megítélése is tartalmaz ilyen anakronisztikus jegyeket manapság is.

Hadd idézzük meg még egyszer von Weizsäckert, a neves fizikus-filozófust. Itt a gondolkodásmód megváltozásáról tesz frappáns kijelentést Nietzsche - tanulmányában: „Az újkor, főképpen a felvilágosodás politikai-morális történetének lényege az a fájdalmas átmenet, ami az uralkodás és szolgálat ethoszától a szabadság és egyenlőség ethoszáig tart.” Hozzátehetjük, hogy ennek végkifejlete a parttalan liberalizmus, ahol a morál torzója a tolerancia és az az ellentmondás, hogy a

személyiségjogok – s ezeknek még a média szintjén is történő erőltetése – az egekbe emelnek, de származási helyük az indulatok útvesztője. Ezt azonban már Ortega pontosan felvázolta. Valamilyen elképzelt, hatékony pedagógiának mindezek fölé kellene emelkednie, ami azonban lehetetlen. Weizsäcker még tömören megállapítja, hogy magasabb szinten tekintve, a mai krízis az értelem és akarat világának a krízise, a teóriáé és a morálé. A teória, vagyis a tudomány ragadta magához a vezetést morál nélkül. E gondolat vezet át témánk újabb megközelítéséhez.

Az értelmiségi mindenképpen ellentmondásos ember; kritikus, nyughatatlan, állandóan problémákat lát, kérdéseket tesz fel, melyekre nem tud válaszolni, közeledni akar embertársaihoz, de egy belső hang álljt parancsol. Alkotó és tragikus figura. Tragédiája többek között abban áll, hogy a géniuszával megteremtett elméletek a tömegek kezében mobilizáló ideológiává alacsonyodnak s éppen ezekkel az ideológiákkal pusztítják el magát az értelmiséget, hogy poraiból ismét feltámadjon, mint a Phoenix madár.

A globalizáció problémái

Az eddigiekben valójában klasszikus források alapján és átlátható, polgári szemszögből, tehát klasszikus módon vagy – lehet mondani – konzervatív módon igyekeztünk értelmezni az értelmiséget és az értelmiségi gondolkodást. Itt leállva azonban anakronisztikussá válna az eddigi elemzés. Valójában mára nem valamilyen elkülönült társadalmi csoportról van szó, hanem népeken túlnyúló társadalmi alakulatról, mikor értelmiségről beszélünk. Ez a terminusz, mint adott társadalomhoz kötött szellemi felső kaszt megjelölésére szolgáló kifejezés, értelmét veszítette. Ki kell egészíteni a létrejött globalizáció jellemzőivel. Így nő át a régebbi polgári értelmiség valamilyen egyesített globalizációs értelmiségbe. Ezért is érdemes foglalkozni korunk nagy kihívásával, a globalizációval. Ezután néhány oldalon át a globalizáció problémáiról lesz szó.

Előljáróban talán két szempontot lehetne említeni. Egyrészt az értelmiség nem különül el annyira a szélesebb társadalomtól, mint a globalizáció előtt, valamiképpen beintegrálódik a megváltozott társadalomba és sokkal jobban ki van szolgáltatva a nagytőke érdekeinek és folyamatainak. Nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy ez nemcsak értékvesztést jelent, hanem új kihívást és bizakodjunk! - egy új társadalom, túlélő társadalom üzenetét. Másrészt ismét nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a globalizáció, mint világjelenség nem deus ex machina jelent meg, hanem nagyon is megvoltak az előfutárai és a filozófiai gyökerei már legalább kétszáz évre visszamenőleg. E gondolatok vázlatos kifejtésében egyszerűen rá kell bízunk magunkat egyik kiváló német író- és filozófusra, aki magas szinten, de még a művelt nagyközönség számára érthetően fejti ki nézeteit a globalizálódó világ jellegzetességeiről. E jó tollú író Rüdiger Safranski, aki arról is nevezetes, hogy a Frankfurter Allgemeine kulturrovatában is hatásos cikkeket ír korunk társadalmi-filozófiai problémáiról. Vázlatszerűen ismertetünk meglátásaiból néhányat.

Az embernek az ún. első természetén (az ösztönös cselekvés) kívül jelen való a második természet, a kultúrképzetek és társadalom szervezés. Kivételes lény, mert képes viszonyulni önmagához, önmagára vonatkozó reflexiói vannak. A globalizációhoz hozzátartozik ez az önmagára

vonatkoztatás, önmaga láthatóságának magas foka. Régebben a folyamatok mintegy a háttérben zajlottak, manapság a társadalmi önreflexió következtében nem. Az ember egy ösztudati és gazdasági hálózatot épített ki. E hálózat eufória és hisztéria között ingadozó önészlelése hozzátartozik a globalizációhoz, mely valójában önmagáért való hálózat. Mindazonáltal előnyeit is regisztrálni kell. A természettudomány, orvostudomány, technika életet megőrző hatásai vitathatatlanok. Létrejött a világ nyilvánossága, a zsarnoki rendszerek kénytelenek úgy érezni, hogy megfigyelés és legitimációs nyomás alatt állnak. A globalizáció mégiscsak a félelem és rémület globalizációjával kezdődött.

A háborúk már nem csak a régiókra korlátozódnak, a tömegpusztító fegyverekkel globálisan kell számolni. Globálisan működik az államtalanított erőszak és a változó állami támaszpontokat választó terrorizmus, miként a vele szorosan összefüggő szervezett bűnözés is. Az atomenergia civil felhasználásának terrorista célzatú átalakítása is lehetséges.

Jelentősek a gazdasági alakulások. A globalizációval diadalmaskodik a kapitalizmus, amely a keleti tömb összeomlásával egyeduralgoló gazdasági modell lett. Gazdasági és technikai formák egységesülnek. A pénzpiacok deregulációja egész népgazdaságokat tesz tönkre. Világméretben működő konszernek megfosztják hatalmától a helyi és legitim politikát. Tőkefolyamok a valódi folyamatokhoz hasonlóan országhatároktól függetlenül járnak a maguk útját. Úgy hat az egész, mint egy globális természeti katasztrófa, pedig emberek csinálják, bár nem tervszerűen.

Safranski nyomán néhány elméleti kérdést szeretnénk tárgyalni, majd felmerülő filozófiai problémákat. Megállapítható, hogy a technikai és tudományos kultúra jó szolgálatokat tesz, de bajok származnak a feldolgozhatatlan tudásból; nem volna-e jobb, ha kevesebbet tudnánk? Ez a gyanú olyan régi mint maga a kultúra. A görög tragédia és mitológia azt a problémát ismerte föl és értette meg, hogy a második természet dolgait tekintve, a tudással az ember túlzott követelmények elé állíthatja saját magát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a (második természettel) kulturális természettel mennyire távolodhat el az ember első természetétől az ösztönöstől; nem lehet-e önpusztító konfliktus a kettő között? Erre figyelmeztet a Prometheusz legenda egy másik változata, midőn a mítosz szerint Prometheusz a lesújtottan gubbasztó embereket a feledéssel ajándékozta meg, hogy ne tudják a jövőt s ezzel visszaadta munkakedvüket. Lényegében Pláton is azt fejtegeti, hogy fel kell ismerni a határokat, az igazi logosz tudja, hogy mi a helyénvaló és ilyen módon lehet egyértelmű döntést hozni afelől, hogy mi a jó és mi a rossz. A parttalanság tragédiához vezet, amit Pláton nagyon elítélt.

A globalizációnak, mint gazdasági világfolyamatnak kialakult egy eszmerendszere, s így beszélhetünk globalizmusról, mint egyfajta ideológiáról. Ilyen értelemben a normatív globalizmus három változatáról. Az első változat a neoliberális. Mivel ennek igen nagy a hatalma, a kritikai nyilvánosság leginkább ezt kárhoztatja. A neoliberalizmus a globalizációra való hivatkozást érvként használja arra, hogy a tőkét felmentse szociális kötelezettségei alól. Az állam és a kultúra kénytelen a gazdaságot szolgálni. Hasonlít a vulgármarxizmushoz s ilyen értelemben ennek feltámadása a management-ideológia képében. A második változat az antinacionalizmus. Arra való hivatkozással, hogy a jövő a globális világé, sokan úgy vélik, hogy le lehet küzdeni az európai nacionalizmusok romboló története okozta traumákat. A harmadik változat egy, a Földet féltő gonddal szemlélő

globalizmus, mely kritikáit is kinyilvánítja. Felméri a kockázatokat és a Föld megóvása érdekében a politika szférájába emeli a tőkebefektetésre vonatkozó döntéseket. De alig van hatása, mivel nem egy globálisan egységesült cselekvő szubjektumot ér, vagyis az emberiségért való felelősségérzet alig mutatható ki a szavakon túl. A kommunikáló világtársadalom nem teremtett meg semmilyen emberiség - szubjektumot, holott a történelemfilozófia egykor erről álmodott. Az emberiség csupán varázsige a valódi hatalmak arénájában.

A továbbiakban a globalizmust és a globalizációt igyekszünk úgy elemezni, hogy közben mindig rámutatunk történelmi gyökereire is. Az ilyen megközelítés – vélhetően – kidomborítja az előzményeket, súlyt adván azoknak és megmutatja, hogy mélyen látó emberek már régen észrevették a csírákat. Marx-Engels: Kommunista Kiáltványban olvasható ilyen részlet: „A nagyipar megteremtette a világpiacot. A korszakot a termelés folytonos felforgatása különbözteti meg. Minden szilárd, berozsdásodott viszony, a nyomában járó tisztos képzetekkel és nézetekkel feloldódik. Minden, ami rendi és állandó: elpárolog.”

Vannak azonban alapvető nézetek és magatartásformák, melyek áthatnak és érvényesek a globalizmusban is. A jövő fenyegetését nem lehet kiküszöbölni. Éppen ebből születik a hatalomvágy, ugyanis a hatalomra vár a feladat, hogy biztosítsa a jövőt. Valójában a filozófiák is ellenséges célzatúak. A másoktól való elkülönítésben próbálják agresszíve a jövőt biztosítani. De Pláton még másról is számot ad: a szenvedélyes különbözni vágyást nevezte „thymos” -nak, mely az ember egyik legmélyebb sajátja. A thymotikus szenvedély tehát a különbözés és a fölény vágya, és ez átsüt minden globális alakzaton. A kifejezetten közgazdasági gondolkodás másképpen igyekezett megragadni ezt a kérdést. Az ember második természetéből próbálta kiiktatni a jövő részéről való fenyegetettséget és a thymotikus szenvedélyt, mondván, hogy az „emberiség” gazdasági eszközökkel szabadítsa fel önmagát, hogy uralkodhasson saját történelmében. A szocializmus tervezete osztályharcos módon célozta ezt meg. Volt azonban ennek az eszmének egy elgondolkodtatóbb változata is. A létező szocializmus összeomlása után ez a szelídebb változat jobban kiütöközik. Eszerint azt álmodjuk, bárcsak lenne a világ ökumenévé, a feleszmélés és a jó uralmának egyetlen rendkívüli zsinatjává. Ezt a globalizmust ökumenikus globalizmusnak lehetne nevezni. Nietzsche is álmodott ilyenről, a világ tudatos összkormányzásának lehetőségéről, melyhez a kultúra igazi feltételeit kellene megismerni. Ugyanakkor megrázó módon jósolta meg az eljövendő dekadenciát és nihilizmust. Az emberi alapvető szenvedélyeket Safranski rávetíti a globalizmusra is úgy, hogy az Ószövetségből hoz példát. Azt a kérdést teszi fel, hogy mi történik, ha az emberek féltékeny isteneikre való tekintet nélkül maguk törekednek az emberi nem határtalan egységére; ezt a bábéli toronyépítés története mondja el: „És mondanák: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén.” (Mózes.11,4) Ez a vakmerő vállalkozás Istent, aki vétkecs nagyra törést lát benne, újra porondra szólítja. A nagy egység nyilvánvalóan csakis Istennél lehetséges. Ha az emberek akarják megvalósítani, olyan Istennel gyűlik meg a bajuk, aki úgy összekavarja az emberi nem nyelvét, hogy ennek következtében támad csak igazán olyan szétszóródás és ellenségeskedés, amelyet hajdan a toronyépítés művével kellett volna leküzdeni. Ha azonban Isten és az istenek hatalma elenyészik, akkor az egyesítés

feladata az emberi nem nyakába szakad. A bábeli toronyépítés nyomában fellépő ellenségeskedés fenyegetése most is él. Nietzschének, miután kihirdette, hogy Isten meghalt, alighanem ezért kellett az emberi ökumené lehetőségéről elgondolkodnia. A szétszóródás és különválás a globalizáció ellenére is jelenvaló.

A filozófiában a megismerés egyik alappillére a határok megvonása. A természettudományban ez a modellekben való gondolkodás és előrehaladás. A határok fontosságát dicséri Pláton is, Hegel is. Ugyanakkor ez a különbözőség még mindig az ellenségeskedés alapja is. Ezt a nagy ellentmondást tükrözi St. Ágoston egy fontos terminusa. A civitas civilis csak harcra kész béketeremtéssel valósítható meg („igazságos háború”). És csak ez nyúlik majd bele a civitas Dei-be, mikor Isten békéje lebeg az emberi nem fölött. Látható tehát, hogy a globalizmus is csupán az egyik modern kísérlet egy eddig meg nem oldott tragikus történelmi problémára. Safranski élesen ecseteli azt a végkifejletet, melybe a nyugati kultúra jutott. Hozzátehetjük, hogy a nyugati vonulat utánzása más népek részéről reális és több esetben szomorú valóság. Így ír: „Nem kétséges: a nyugati kultúra, amely a szabadság elvén és a vallás és politika elválasztásán alapul, ”hideg” projektum. Itt vallásos igazságok időközben megtanultak szerények lenni, és túrni azt a sérelmet, hogy a szabad piacon csupán mint ”véleményeket” vagy ”érzületeket” adják-veszik őket. Egy pápai enciklika do-it-yourself – életvezető programokkal, a Biblia pedig más ezoterikus művekkel vetélkedik. Mi itt Nyugaton beléptünk a szekularizált politeizmus korszakába. A pluralista társadalomban sok isten van, sok értékrend és vallásos meg félvallásos értelemmeghatározások sokasága. Az egy Isten, aki egykor kezeskedett a nyugati társadalom szellemi összefüggéséért, kis házi istenek sokaságára hullott szét. Miközben a nagy egyházak kiürülnek, nő a vallásos szabadidő kínálat.” Talajtvesztő, félelmetes relációk.

A globalizált világot is egyének alkotják, rajtuk keresztül válik tömegessé. Érdekes lehet ehelyütt egy-egy szegmensen át a katolikus egyház mozgásait megfigyelni. Alexandriai Kelemen egyházatyára hivatkozva II. János Pál pápa enciklikáiban többször használta azt a kifejezést, hogy Isten az embert önmagáért teremtette, majd Kant nyomán tovább fejlesztette ezt. Kant azt mondta, hogy az ember az egyedüli lény, amely önmagában cél és más valami számára nem cél. A pápa viszont azt mondta, hogy valóban az ember önmagában vég és nem cél valami más számára. Így a Teremtőistenben van megalapozva, hogy senkinek sincs joga eszközként felhasználni. Ehhez még az akkori Ratzinger bíboros (ma XVI. Benedek pápa) hozzáteszi, hogy ez nem jelenti azt, hogy az ember végcélá válik önmaga számára. Az ember kapcsolataiban él, nem a lét szigete. Ebben az alapstruktúrában tükröződik vissza Isten úgy, hogy az ember személyes kapcsolatai is Isten által azok. E kapcsolat nélkül magányában az ember elpusztítaná önmagát. Így mind eme vonatkozások az ember méltóságát növelik az elidegenedés fenyegetettségében. Ratzinger bíboros egy 2000-ben adott nyilatkozatában igen reális képet festett az Egyház befolyásának változására. Akkor pesszimizmussal vádolták, holott csak realista volt. Például Magdeburgban csak nyolc százalék a keresztény. Azt mondta, hogy komoly kihívásnak kell elébe nézni, de a megpróbáltatások után a bensőségessé vált és leegyszerűsödött egyházból nagy erők fognak áramlani. Mivel a teljesen és alaposan megtervezett világban élő emberek kimondhatatlanul magányosak lesznek, a hívők kis

közösségét egészen újként fogják felfedezni.

Figyelemre méltó, hogy társadalomfilozófiai szempontból egyes nagy egyéniségek már régen ráéreztek a történelemnek erre a vonulatára. Itt most Kantra kell gondolni, aki 1795-ben megjelent híres értekezésében az örök béke /Der ewige Frieden/ című műben fejteget a jövő globális világgal kapcsolatos kérdéseket. Ő is kozmikus spekulációkkal indítja gondolatmenetét – mármint, hogy a Föld nevű planéta a világűr sötétjében kering – de csakhamar nagy realitás érzékkel az államok közti konszenzus lehetőségeit elemzi. Mint írja, az államok és népek között még mindig, mint ultima ratió, az erőszak és a háború elve uralkodik. A népek szabad viszonyában mutatkozik leplezetlenül az emberi természet gonoszsága. Láthatóan, nem a vallásfilozófia alapját képező üdvtörténetet helyezi elgondolásainak élére. Kérdezi, lehet-e ésszel változtatni ezen. Közvetlenül nem, de nagyszabású elméletében kitalál olyan közvetett utat, melynek érvénye most is vitathatatlan. Ezt próbáljuk röviden pertraktálni. Az önérdek, az önzés és az önfenntartás akarása adott, ezen nem lehet változtatni, de valamiképpen ki lehet használni egy belső automatizmussal kierőszakolt és fenntartott béke érdekében. Amennyiben egy állam belső békéjéről van szó, akkor egy belső hatalmi monopólium – de nem diktatúra – beláttatja az állampolgárral, hogy ugyan részben lemond szuverenitásáról, ennek fejében viszont biztonságot és védelmet élvez. Másrésről viszont az államok közötti békét illetően a hatalmi egyensúly bonyolult politikája jöhetne szóba. Ez csak látszatmegoldás lenne, mert igazi békét nem jelent, csak elodázott hadiállapotot. Talán egyetlen világállam és világméretű belpolitika? Kant realitás érzékére vall, hogy ő ilyen világállamot sem lehetségesnek, sem kívánatosnak nem tart. Ez ugyanis fenyegetést jelentene a népek, a nyelvek és a vallások produktív sokféleségére. Ez a változatosság hozzátartozik az emberi gazdagsághoz, bár esetleges fenntartója lehet a kölcsönös gyűlölségnek is. A kockázatot viszont vállalni kell. A kanti végkövetkeztetés: megbékélésen alapuló, homogén politikai univerzum nem lehetséges. Ezután tér rá a nemzetközi jog erejére és fontosságára, mely akadályokat gördíthet egyeduralkodói szándékok elé. Világkormány uralma helyett a törvény uralma, melyet úgy ért – mintegy globalizáltan –, hogy változó államszövetségek és szervezetek, valamint a mindig figyelő és kritikus nyilvánosság szerez érvényt e törvénynek. Kant úgy véli, hogy a politika kétkulacsossága miatt az ember jogának tisztelete többre tartandó, mint az úgynevezett emberszeretet – amire sokszor éppen alantas célból hivatkoznak. Kant a globális jog rigorózus formalizmusa mellett érvel. Csak a jogban és nem egy esetleges jó szándékú világhatalomban lát esélyt. Kant zseniális meglátása, hogy a világkereskedelem civilizáló erejébe veti reményét. Így ír: „A kalmárszellem az, ami sehogysem férhet meg a háborúval, s ez előbb-utóbb úrrá lesz minden népen. Tudniillik az államhatalomnak alárendelt minden (eszköz) között alkalmasint a pénz hatalom a legmegbízhatóbb és ezért az államok úgy találják, hogy a nemes békét támogatniok kell.” Safranski megjegyzi, hogy Kant még ekkor nem sejtette, hogy a gazdaságilag felfűtött imperializmus hová vezethet és hogy a kapitalista konkurrencia milyen új indítékot fog szolgáltatni a háborúhoz.

Kant nézeteivel kapcsolatban Safranski végül oda konkludál, hogy a demokráciából, piacból és nyilvánosságból álló politikai alkotmány Kant számára olyan politikai műalkotás, amelynek keretei között az egyes ember jó polgár lehet anélkül, hogy előzőleg jó emberré lényegült volna át.

Kant számol még egy másik lelki tényezővel, mely nehezíti az általános békét; ez az ún. thymotikus szenvedély, a különbözőség és a fölény vágya. Mint jelenvalóval kell ezekkel számolni. De megpróbál egy olyan észet tétélezni és kinevelni, mely az önfenntartásra vonatkozó értelem mellett áll, azon túl van és ez pozitívrá fordítaná a thymotikus szenvedélyt.

A kanti vízióval szemben ma olyan vallások reneszánsza fenyeget, amelyek ellenségeskedést szítanak az emberek között. Valamikor régen Európa ezt már leküzdötte a vallás és politika különválasztásával. Kantnak nagy alkotása ennek a morális észnek a tétélezése, mely a kötelességgel és az erkölcsi imperativusszal kapcsolatos. Az ilyen ember nem azért illeszkedik be egy közösségbe békülékenyen, mert gyenge, hanem mert tud uralkodni önmagán. Az ilyen észet Kant egyetemesnek tartja. Ennek segítségével az egyes ember nemcsak egy nép, hanem az emberiség tagjaként is értelmezheti magát; ezzel mintegy az emberiséget fedezheti fel. Így legyőzi a pusztá önfenntartási érdeket és képes a szolidaritásra. Ez az ész teszi Kant szerint világpolgárrá az embert.

Filozófiai vonatkozások

A szellemi élet bonyolultságát a pedagógiai igyekezeten és az értelmiség attitűdjén próbáltuk az eddigiekben vázlatosan bemutatni. Az esszé jelleg figyelmeztet az óvatosságra; több oldali megközelítés szükséges, végső igazságokat kimondani nevetséges és abszurd lenne. Tény azonban, hogy valami megszaladt a szellem terén, az érzelmek, indulatok és a morál világában. Bizonyára ez sem merőben új a történelemben. Érdekes azonban, hogy néhány filozófus világosan előrelátta már a XIX. században. A helyzet analízise már előrelépés. Ehhez próbálunk néhány adalékkal szolgálni.

Fontos felhívni a figyelmet a reduktív irányzatok irrealitására. Ezek éppen a vélt realitás jegyében születtek. Az a gyermeki igény van mögötte, hogy egy axióma-rendszerre fel lehet fűzni a tudományt is, az általános emberit is. Jelentős szerepe van most is az egyik redukciós irányzatnak a tudományon belül; ez a pozitívizmus, mely Comte-tól származik (1798-1857).

Ebből nőtt ki az új pozitívizmus a fizikus Mach-hal, aki a természettudomány feladatát abban látja, hogy a kísérleti eredmények között ökonomikus és a gyakorlatban jól felhasználható kapcsolatokat kell teremteni. Minden, ami ezen túl van, szükségtelen metafizika. Az okság is metafizikus, tehát valamilyen Abszolút szellemre utal – nevezhetjük Istennek – erre sincs szükség. A kauzalitás pusztá belemagyarázás, helyette funkcionális kapcsolat van a jelenségek között. A pozitívizmus világképi lezárást nem ad, nem kíván adni, megreked a tényszerűség redukciójában. A fizikusok nagy hányada pozitívista, következőképpen ateista. A redukciós irányzatok kizárólagosságra törekvésük következtében és a leegyszerűsített, csak a tények tisztelete torz igényével mitikus elemeket tartalmaznak. Így a pozitívizmus egyfajta racionalista mítosz. Azok a filozófiai rendszerek, melyek tagadják a világ anyagságát, csak szellemi szubsztanciát ismernek el, szintén reduktív irányzatok, kizárják a Lét teljességét. Az egyik újkori irányzat a szolipszizmus (Berkley). Általában ezeket nevezik idealista rendszereknek. A kereszténység nem idealizmus. Erősen reduktív rendszer a marxizmus a maga materializmusával; legalább annyira irreális, mint az idealizmus. A materialista immanenciára álljon itt két idézet Marx Károlytól: „Radikálisnak lenni annyi, mint a dolgot

gyökerénél megfogni. Az ember gyökere azonban maga az ember.” Tehát az emberrel lezárul a metafizika, vagyis nincs metafizika. A másik idézet Hegeltől való distinkcióját mutatja ugyanezzel a végkicsengéssel: „Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannya is alakít, demiurgosza a valóságnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi.” (Marx: Tőke) A Hit (istenhit) és a Tudás kérdése a középkor nagy teológiai problémája, de jelen korunkban is az, bár más hangsúllyal vetődik fel. Spengler a jelentős német filozófus – az Untergang des Abendlandes írója – igen találóan fejezi ki, mikor ezt mondja: „der Glaube ist eine innere Gewissheit.” A hit belső bizonyosság. Nem lehet az úgynevezett tudományosság jegyében e belső bizonyosságot sem megerősíteni, sem karikírozni és cinizmussal semmivé tenni. Mondhatjuk úgy is, hogy a Lét megélésének végső eszméiről van szó, ezek valamely rendező elvként való foglalata a hit. Ebből vezetünk le olyan magatartást, melynek alapja a Szt. Pál által körülírt szeretet, nem az Én terjesztése; a hatalom és az agresszió. Úgy tűnik, a társadalmak most ettől szenvednek. Hit és Tudás, egyik nem vezethető le a másikból; a Lét megélésének releváns útjai; egymást segítve, életszerűbb, mint valamely reduktív zsákutca. A kereszténység az Anyagot szubsztanciának tartja és Isten mellett az anyag tiszteletét is vallja. Már a középkorban világosan fogalmazott Albertus Magnus (1206-1280): A hit a természetfeletti, az értelem a természetre vonatkozó ismereteket nyújtja. A hit intuitíve megvilágíthatja az értelmet. Ebben a vonatkozásban Heisenberg feleleveníti a középkor egy másik híres jelmondatát, mely Szt. Anselmustól származik (1033-1109): Credo ut intelligam – hiszek, hogy értek. Figyelemre méltó II. János Pál pápa nyilatkozata a Magyar Tudományos Akadémián (1991. VIII. 17.) Beszéd a kultúra és a tudomány képviselőihez: „A kultúrának szüksége van az igazi szabadságra még a vallásos hittel szemben is. Mert két megismerési rend létezik; az ész és a hit rendje.” Weizsäcker frappánsan fogalmazza meg a kereszténység lényeges vonásait: Teológia, radikális etika és misztika. Az előbbiek fényében a hit és értelem problémája más felvetésben jelentkezik.: hit és nem hit, hiszen hit és tudás nem ellentétesek, mert nem mérhetők össze, „két megismerési rend létezik: az ész és a hit rendje”. Így azonban az embert motiváló alapkérdések átminősülnek. Milyen motivációk jutnak előtérbe, mikor a hit elutasítását választják? Néhány szinonimát felsorolhatunk: Nem szükséges a kozmikus Gondviselés, az ember kinőtte gyermekkorát, önálló, felelősségét kimondja, az Én lépett Isten helyébe, etikáját az Ész szerint alakítja, ha kell, agresszív, mert a hatalmat meg kell szereznie. Kimondja végtelen magányát, egyben kozmikus magányát, elfogadja, hogy semmi más nem vár rá, mint a Nihil, a teljes megsemmisülés. Költészete, irodalma, tudománya halál szagú azzal a felhanggal, hogy végtelenül büszke így megszerzett szabadságára és Istent helyettesítő Fölény remeg tekintetében. Ennek magasrendű megjelenése a fennkölt pogányság tragikus életérzése, melyre az ókori Róma vezető nemessége a legközelebbi történelmi példa. De valljuk be értelmiségi létünk hanyattatásai közepette; hányszor kísért meg minket ez a kétségbeesés, ez a kilátástalanság!? Kétségtelen, a maga nemében egyfajta katharzis, felemelő a bukásban, de teljes kiüttlanság.

Újabb motivációt említünk, mely komplex módon tartalmazza az Én nyelvileg artikulált térhódítását. Egy ismeretelméleti maximáról van szó: a kérdésfeltevés ténye. Korok kérdéseket tesznek

fel, más korok bizonyos kérdéseket nem tesznek fel. A kérdésfeltevés kiszabja az irányt, de egyben lehatárol, vagyis a végesség jele. Ezt észre kellene venni. De erre is van kétesen optimista válasz: Jóllehet modellekben, vagyis lehatárolt szegmensekben gondolkodunk, de a történelmet illetően haladást kell regisztrálnunk és egyszer majd mindent megtudunk – hangzik a szlogen. Teológiai megközelítésben az Én bűnös terjeszkedése áll a transzcendens hit elfogadása útjában, s ez akadályozza a Szt. Ágostoni Civitas Dei megvalósulását. Nietzsche világosan leírta a modern ember arculatát, eközben a keresztény magatartását, mint rabszolgamorált jellemezte. Támadásai keresztültüzeiben érdekes módon Szt. Pál áll, nem Jézus. Jézust leválasztja a kereszténységről és mint egyik nagy történelmi személyiséget tartja számon. Nietzsche mintegy intonálta a híres „Isten halott” kifejezéssel az új szeleket.

Differenciált módon jelentkeznek ezek az új szelek Heideggernél, aki részben a Nietzsche-i gondolat továbbfejlesztőjének tartja magát. Az „Isten halott” észrevétel Heidegger szerint úgy értelmezhető, hogy mindaz, ami érzékfeletti (metafizikai, transzcendens) halott. Ehhez járul még Nietzsche másik felfedezése – mely az ember sajátja –, a hatalom akarása. Ezt Heidegger így tolmácsolja: A hatalom önmagát akarja, mint olyan dolgot, amely különbözik a mozdulatlan szubsztanciától; az akarat dinamikus, az akarat maga dinamizmus. Molnár Tamás professzor írja, hogy Heidegger szerint az a Lét, amelyet Pláton, Mózes és az Egyház nyomán elképzelték mint szubsztancia – Létet, mozdulatlanság – Létet, meghaladott, most mint Levést ismerik el. A Sein helyett a Werden áll, a lét helyett a létezés folyamata. A jövő, mint a Lét feltárulkozása áll előttünk, semmi személyesség nincs benne, semmi emberi. Magas szinten fejezi ki az elidegenedést az ember ún. létbevetettségét. Fel sem merül egy személyes Gondviselésnek a lehetősége; ez lealacsonyítása lenne a megfoghatatlan Létnek. Nagy hatású volt Heidegger; így pl. Rahner a jelentős jezsuita filozófus, a heideggeri Lét koncepcióba próbálta beágyazni a kereszténység jövőjét, valamiképpen a Werden-nel kötve össze. Heideggernél a jövő, a történelem, mint a Lét feltárulása valósul meg minden személyes jelleg nélkül. Eszerint a kereszténység nagy hibája, hogy a plátoni metafizika mintájára készült s hogy a Létet megszemélyesítette, az ideák megalkotásával alannyá tette. Néhány katolikus teológus is úgy tartja – Rahner, Teilhard – hogy a katolikus gondolkodás egy mozdulatlan lényegekből álló világ megalkotására törekedett. Ezt kell korigálni egy fideista módon értelmezett heideggeri koncepcióval. Molnár Tamás professzor e tekintetben így nyilatkozik: „A katolikus gondolkodás nem épít fel egy mozdulatlan lényegekből álló világot, de mint minden gondolkodás, amely méltó e névre, amely tehát fogalmi gondolkodás, arra törekszik, hogy a mozgót fogalmak segítségével értse meg, amelyek korántsem dermesztik meg azt, hanem csak megmagyarázzák. Mármost az a keresztény gondolkodó, aki azt hiszi, vallása arra kényszeríti, hogy két világban éljen, a keresztény, doktrinális mozdulatlanságban és a profán, forradalmi változásban, a kettőt a vallási igazságok dinamizálása által próbálja kibékíteni, megfosztva ezeket állítólagos merevségüktől. Az ilyen gondolkodó nem végső döntéssel csatlakozik a marxizmushoz, hanem mert a praxishoz közelítő elméletet lát benne.” Hogy mennyire zavaros helyzetben van az ember korunkban, ezután abszurd kijelentéseket idéz Molnár Tamás: (Két teológusról van szó, protestáns és katolikus) „Bonhoeffer és Tillich, mindketten azt állítják: maga Isten akarja önnön kiküszöbölését a történelemből, és a vallás megszüntetését,

hogy a szellemi kalandban így lecsupaszítva részt vevő emberek helyreállítsák – egyelőre még meghatározatlan – hitüket (vallás utáni kereszténység).” Kockázatos kaland.

A társadalmak jelenlegi mozaikszerűségével kapcsolatban új megközelítést láthatunk Földényi F. Lászlónál. Hogy nincs egységes, szigorú zárt gondolkodási rend, ennek következményeiről ír Melankólia c., több európai nyelven megjelent, átfogó esszé kötetében: A melankóliát a képzelőerő, a fantázia forrásának tartja, a magasabb szellemi alkotás sine qua non-jának és a reneszánsz e tekintetben is döntő történelmi kor. Mint írja, a középkorban egyetlen teremtő létezett csupán: Isten. A teremtményi zsenialitás ismeretlen fogalom volt. A geniusz szó az Újszövetségben Isten megnyilvánulásával van kapcsolatban, egyedül Istent illeti meg, mert Ő a mindenható. Ezért a művészi alkotás, az ember alkotása, teremtése nem valami újnak a létrehozása, hanem a mindig is meglévőnek a beteljesülése. Az isteni akarat beváltása. („Legyen meg a Te akaratod” - hirdeti Máté) Az egyéni zsenialitásnak ebben az összefüggésben nincsen helye. Szerepe csakis akkor lesz, ha az isteni mindenhatóság töredezni kezd és megjelenik az egyéni teremtményi erő, a génusz, és valóban a reneszánsztól kezdve Isten helyét kezdi elfoglalni. A génusz itt már metafizikaellenes erők kísérő angyala. Az alkotó, kiben ily módon a génusz munkál, így együtt világi figurává kezd átváltozni. Abszolút autonómia iránti vágya viszont éppen e vágy beteljesülhetetlenségének felismeréséhez vezet. Ismét az alapproblémához jutottunk; az isteni mindenhatóság töredezése, szembeállítva az emberi génusz vélt mindenhatóságával. A feladat súlya alatt összeomlik a bukásban. A zseni önmagának van kiszolgáltatva. Visszajutottunk a modern ember tragédiájához – ha így kívánjuk megnevezni. Földényi könyve – annak egy szegmensét tekintve – így mutatja be a modern ember arculatának egy vonását. Ám a modern ember igen érzékeny a valóságra, mint alkotása teritóriumára. Érdeemes az erre vonatkozó kérdést feltenni, minthogy Kant igen relevánsan tette fel már és az ismeretelmélet iránt érzékeny része a fizikusoknak is felteszi. Földényi világosan mutat rá erre, mikor azt írja, hogy „a természettudományos, vagyis az alanyt és tárgyat szembeállító szellem számára a valóság az úgynevezett ”objektivitással”, az egyéni túl világgal azonos és elkerüli a figyelmét, hogy amit a külvilágból érzékelek azt az én ”szellemem” és ”testem” fogja fel”. Így a valóság nem kezdődhet rajtunk kívül, tevéleges részesei vagyunk ennek az objektivitásnak. Hogy az alany befolyásolja a mért tárgyat, a mérés eredményét, a fizikában is felvetették, teljes tudatossággal a kvantumelméletben. A fizika olyan választ ad, hogy egyrészt mindig modellben gondolkodunk és nem akarunk egyszerre mindent, másrészt a mérés valóban megmásítja a beavatkozás nélküli, valóságos helyzetet, de van mód arra, hogy korrekciót számítsunk. Emögött részben az a dialektikus materialista nézet húzódik, hogy létezik egy isten nélküli ún. objektív valóság. Bizonyára létezik emberen kívüli valóság, de ennek elfogadása is hit kérdése, amit ők állandóan tudománytalannak neveznek. Megjegyzendő, hogy éppen Heisenberg az általa felfedezett határozatlansági relációkkal mutatott rá ismeretelméleti szempontból az alany és a tárgy kapcsolatára valójában a fentiek szerinti kifejtésben, de nem materialista kicsengéssel. A marxista filozófusok érvelésnek nem minősíthető módon úgy nyilatkoztak, hogy Heisenberg ugyan nagy fizikus volt, de rossz filozófus. De hogyan szól a Heisenberg idézet?: „A természettudományban a kutatás tárgya többé nem a természet, mint olyan, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet.”

A Fazekasban kezdődött...

Földényi szerint Arisztotelész potencia - aktus tana is az objektivitás primitív felfogásának bonyolultságát mutatja. Ellentmondások elkerülése végett a mostani természettudomány általános emberi horizontokat nem vizsgál, a valóságot a zárt tényszerűséggel azonosítja. Viszont ez eleve borulékony, mert Otega Y Gasset szerint csakis a bizonytalanságban élő ember tudja kimondani valamiről azt, hogy ez tény, hiszen a zártnak vélt tények is megnyílnak; amit eddig ténynek hittünk, az fikció és fordítva.

A fizikában a kvantumelmélet újat adott a valóságértelmezésben is, mivel Arisztotelész potencia-aktus tanát aktualizálta a mikrovilág történéseire, felelevenítve azt, hogy adott jelenségkörben a lehetőségek is meghatározó részei a valóságnak. Ezzel a humán oldalról jövő előbbi kritika élet veszíti. Például valamely atomban az elektronok lehetséges kvantumállapotai a lehetőségek tárházát szolgáltatják, míg a megvalósult állapotok a potencia-aktus kettőségében az aktust, a tevékenységet. A lehetséges kvantumállapotok sorozatát a vonatkozó operátorok (energia, impulzus és mások) sajátértékei adják, ha azokat valamelyik sajátfüggvényre engedjük hatni. A kevert állapotok esete nehezebb, de itt is az állapotmegvalósulás valószínűsége – mely Ψ -ből $\Psi\Psi^*$ alapján számítható – a potencia-aktus elvvel, mint filozófiai háttérrel egyesítve, magas szinten adja a jelenség leírását és értelmezést. A kvantummechanikai jelenség értelmezéssel a kritikusnak ítélt zárt tényszerűség is oldódik, így a modern fizika ezzel túllép a vitatott mechanisztikus szemléleten, melyet – talán érthető módon, mégis igaztalanul – humán oldalról neki tulajdonítanak. Különös módon, a legnagyobbak most is aktuálisak. Arisztotelész potencia-aktus tanát nem érinti a fizika előrehaladása, sőt a fizika számára is útjelző lehet.

Irodalmi ajánlás:

- Jakob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában
Képzőművészeti Alap Kiadó
- Földényi F. László: Melankólia
Kalligram, Pozsony, 2003.
- W. Heisenberg: A rész és az egész
Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
- W. Heisenberg: A mai fizika világképe
Gondolat Kiadó, Budapest, 1958.
- Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből
Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- I. Kant: Der Ewige Frieden (1780 körül)
- Molnár Tamás: Bennünk lakik-e az Isten?
Kairosz Kiadó, 2003.
- Nietzsche: Ifjúkori görög tárgyú írások
Európa Könyvkiadó, 1988.

Jose Ortega Y Gasset: A tömegek lázadása

Írás Kiadó, 1929.

Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába

Pantheon Kiadó, Budapest, 1920.

Joseph Ratzinger: Isten és világ

Szent István Társulat, Budapest, 2004.

Rüdiger Safranski: Mennyi globalizációr bír el az ember?

Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

